

КОНЦЕПТУАЛИЗАЦИЯ НА ПРЪСТ1 (ПЕРСТ) И ПРЪСТ2 (ЗЕМЛЯ) В БЪЛГАРСКИ И В РУСКИ ФРАЗЕОЛОГИЗМИ

Теодора Г. Илиева

Тракийски университет, Стара Загора 6000, България; e-mail: ilievat@abv.bg

Абстракт

Лексикалните омонимни корелати ‘пръст – перст’ и ‘пръст – земля’ са полисемантични и в български, и в руски език. Те са фундаментални концепти в лингвистичния и етнокултурния славистичен спектър и са опорни думи в десетки фразеологични единици от втори ранг. В публикацията първият омоним е представен чрез 18 семантични центъра, а вторият – чрез 7. Анализират се етимологичните, смисловите (прозрачна или непрозрачна мотивация), структурните, стилистичните и дистрибутивните прилики и отлики между фраземите със семантично ядро ‘пръст’ в двата езика. Конкретизират се начините за продуциране на фразеологизми – метафоризация, метонимизация и ирония.

Ключови думи: фразеологизъм, концептуализация, пръст, фразеологична структура, семантична мотивация

Обектът на публикацията е омонимичната двойка пръст1 – пръст2 в български език и перст, палец – земля в руски език, концептуализирани във фразеологизми (фраземи = ФЕ) от втори ранг и устойчиви словосъчетания с поне един конотативен компонент. Извън изследователските параметри остават колокации, апофтегми, свободни сравнения и благословии.

Предмет на проучването са фразеологичните изрази с опорна дума пръст/ перст/ земля, ексцерпирани от следните лексикографски справочници: Български етимологичен речник, том 5 (БАН, 2012), Речник на българския език, том 8 (БАН, 1995), Фразеологичен речник на българския език (Ничева, Спасова-Михайлова, Чолакова, 1974–1975), Нов фразеологичен речник на българския език (Анкова-Ничева, 1993), Фразеологичен речник на българския език (Банова, Димова, 2014), Фразеологичен синонимен речник (Нанова, 2005), Българско-руски фразеологичен речник (Кошелев, Леонидова, 1974), Толковый словарь живого великорусского языка (Даль, 1882), Большой толковый словарь русского языка (Кузнецов, 2000), Фразеологический словарь русского языка (Молотков, 1968), Фразеологический словарь русского литературного языка XVIII – XX в. (1991), български медиатекстове и предложенията на доц. д-р Е. Лавренцова – представител на московската социологическа школа в България и преподавател в Тракийския университет, Стара Загора.

Целите са фокусирани върху сравнително дискриптивно изследване на ФЕ, които концептуализират омонимната двойка *пръст1*, *пръст2* – *палец*, *земля* в езиковата представа за света на българи и руси, в синхронна плоскост. Първите корелати са систематизирани в 18 смислови микросфери, а вторите – в 7 семантични центъра.

Моно- и билингвалните езикови и етнопсихологически проучвания на универсални символи и концепти в рамките на ФЕ трябва да са ключови за модерните методически подходи към трансверсалното обучение. Освен предмет на езиков семантико-стилистичен и синтактичен анализ (използван от структурната лингвистика), ФЕ с опорни понятия от различни научи или културни сфери са отлични иновативни интеракции, междупредметни кодове, когнитивни субстрати, насочени към формиране на интелигентна информираност, дискурсивна аналитичност, интерпретативност, системни и комплексни компетенции в образователната сфера.

В стб са съществували две самостоятелни лексеми, фонетичната разлика между които е вокалният им завършек **ъ** или **ь**: пръсть м.р. (разклонение в края на ръка или крак, което има една или няколко стави и се движи) и пръсть ж.р. (1. земя; 2. прен. мярка за нечие величие). След

отпадането на слабите краесловни ерове още в края на стб период лексемите са се изравнили по звучене, но не и по род. Въпреки омонимията обаче думите са запазили изконната си семантика.

В СтбР2 е отбелязано, че **пръстъ** е моносемантично понятие. В Евангелски текстове ,пръст на ръка или крак‘ се дистрибутира с денотативно значение (СтбР 2009: 463). Соматизмът е елемент от устойчивия израз: пръстъ Божьи ‘Божия намеса‘.

А според СтбР2 паронимът **пръстъ** е полисемантична единица (почва, прах), която се употребява метафорично като християнски символ на човешкото тление и смъртност. Още в старобългарския канон е имало устойчиви изрази, концептуализиращи универсалния символ земята: *въ пръстъ своѣж възвратитити са* ‘да умра‘; *пръстъ полизати* ‘лижа пръстта под нечии крака; сервилнича‘ (в себе е прекланям глава); *пръстѣжъ посыпати главѣ своѣж* ‘разкайвам се‘ (СтбР 2009: 464). И трите библеизма са запазени в съвременния български и руски език.

В староруски семантичният обем на перстъ включва 4 семемии (СРЯ 1989: 15). Лексемата обаче има омонимен корелат – многозначната дума перстъ ‘шепа; щипка‘, която лисва в български език.

Според Общеславянский лингвистический атлас в словника на езиците от западно- и южнославянската група *пръст* има сходен фонетичен облик – прст (ср.), prst (словенски и хърв.), prst (словашки, чешки), а в полски и северославянската група вариантите са – палець (укр.), палец (белр.) (Сятковский, Ванякова, (2009: 103). В съвременния български пръст1 се реализира с 4 семемии, палец също, но анатомичната ѝ функция е сведена само до ‘първият най-дебел пръст на ръка или крак‘, ФЕ, в които фигурира са: *Стискам палци* и *Удрям/бия/ слагам палец, Надървил палците* (Ничева, Спасова-Михайлова, Чолакова 1975: 687). В руски *палец* се разгръща с 8 значения, 6 от тях са терминологични.

Въпреки че не претендират за изчерпателност, двуезиковите паралели, отразени в таблицата, фокусират най-популярните дистрибуции на ФЕ със соматизма *пръст*. Оформени са 18 семантични центъра, като за изходен е възприет българският вариант. С изключение на 4 фраземи с архаичен произход – *Вложитъ персты в язвы, Перст о перст не ударитъ; Золотой перст* и *Один как перст*, всички лексикални еквиваленти в руските ФЕ включват опорна дума *палец*.

Таблица 1: корелати пръст1 – палец, перст

Семантичен център	Български език – пръст 1	Руски език – палец, перст
1а. Не правя усилие за постигането на цел 1б. Разсеян съм	1а. Не си мърдам/ вдигам пръста 1б. Очите ми са на пръстите	1а. Палец о палец/ перст о перст не ударитъ; Пальцем не шевельнѣт 1б. _____
2а. Не съм прецизен 2б. Извършвам нещо много некачествено 2в. Неправдоподобно, без основания	2а. Гледам през пръсти на нещо 2б. Оставям си/ оставя си пръстите 2в. Изсмуквам си от пръстите	2а.Смотреть сквозь пальцы 2б. _____ 2в. Высасывать из пальцев
3а. Засягам най-чувствителното място на някого 3б. Намесвам се в много рискована за мен дейност	3а. Бъркам с пръст/ посипвам сол в раната 3б. Завирам си пръста между вратата; Слагам пръст в колелото/ в огъня	3а. Вложитъ персты в язвы (остарял) 3б. _____ –

Science & Technologies

4. Манипулирам, подвеждам, лъжа някого	Въртя/ завивам някого на пръста си;	Палец в рот (не) клади; Обвести/ окрутить вокруг пальца
5а. Укорявам, унизявам някого пред социума 5б. Наказвам някого	5а. Соча с пръст 5б. Бия през пръстите	5а. Показывать пальцем на...; Тыкать/ Показывать пальцем; 5б. _____
6. Старая се да постигна много без подготовка	С един пръст искам десет чепа да затикна	_____
7. Категоричен отказ да се направи нещо	Среден пръст	Комбинация из трех пальцев
8. Слабост, нерешителност	Кърша пръсти	Ломать руки (пальцы)
9. Разточителен човек	Имам редки пръсти	Уплыть между пальцами
10. Стоя много пониско от някого	Не струвам колкото малкия пръст	Одного перста не стоит (Коми); Мизинца/ ногтя не стоит
11. Изключително беден	Гол като пръст	Нет ни перста (Новгород)
12а. Качествено, отлично 12б. Перфектно до последния детайл 12в. Без затруднения	12а. _____ 12б. До мозъка на костите 12в. Като по ноти/ вода	12а. На большой палец 12б. До кончиков пальцев 12в. Как по пальцам
13. Ключова роля	Златен пръст	Золотой перст
14а. Съвсем сам 14б. Минимално количество	14а. Сам като куче 14б. _____	14а. Один как перст 14б. По пальцам можно пересчитать
15. Познавам нещо много добре	(Знам) като пръстите на ръката си/ като петте си пръста	Знать как свои пять пальцев
16. Много вкусно	Облизвам си пръстите	Пальчики оближешь (о чём-либо)
17. Не засягам дори в минимална степен	Не докосвам/ не пипвам с пръст	Перстом не задеть; Пальцем не тронуть
18. Права каквото искам	Навивам си на пръста	Гнуть под свой палец

Всички ексцерпирани ФЕ имат разговорен характер и по-рядко са от диалектен произход. Някои от тях се употребяват преимуществено в единствено число ('стъпвам на малкия пръст на някого'), други – в плуралис ('чупя пръсти'), а трети – и в двете форми ('слагам пръст(и) в огъня'); Опорната дума пръст номинира устойчиви съчетания с широка палитра от смислови и емотивни нюанси: пространствени ('соча с пръст', 'малък пръст', 'большой палец'); количествени ('с широки пръсти'; 'пръст да ми се покаже' = имам най-малък повод за нещо); инструментални ('златен пръст'); експресивни ('прехапвам си пръста') и др. Позитивният спектър е ограничен, негативнооценъчните ФЕ преобладават. Антропологичните (характеризиращи човешки качества, действия, състояния) ФЕ са над 90% от изолираните в таблица 1.

Семантичните центрове от 1 до 6 представят негативни характерологични личностни категории. Микроядро 1 включва семата ‘не съм концентриран и не полагам дори минимални усилия’.

ФЕ от микроядро 2 фокусират интегралната сема ‘липса на детайлизирана прецизност при извършване на някаква дейност или на достоверни и основателни мотиви за извършване на дейността’, макар че в руски липсва едно съответствие. Във всички фраземи с изреченска структура *пръст* е пейоративна емблема на несполучливостта, некомпетентността, неаргументираността.

Мъчителното физическо съприкосновение на анатомичния израстък *пръст* със стихии и механизми (огън, колело, врата), асоциативно обвързани с тежестта, болката, контузията при агресивно съприкосновение с тях логично мотивира ФЕ от микроядро 3. Те не са разпознаваеми в руското фразеологично пространство. Там липсват и устойчиви изрази, компилиращи *солта* и *пръста*, вероятно защото в руското православно съзнание солта се свързва по-скоро с виталността, ценността на живота (*солта на земята*, Мат. 5: 13).

Непрозрачна е мотивацията на ФЕ от микроядро 4. Асоциативната връзка с акта на завъртането като съзнателна (зло)употреба с някого/нещо е отдавна установена в бълг. език – въртя на кътен зъб/ ръжен/ шиш. Неясен обаче е изборът на пръста като инструмент за това.

Пръстът като експликатор на личностна власт и авторитет продуцира паралелните фраземи от микротема 5 *Соча с пръст/ Показывать, тыкать пальцем на....* Този ословесен невербален знак е класическо изображение на публичното изобличение. Проявата на силовост се вербализира във ФЕ ‘бия, удрям през пръстите’, която има денотативна, но не и образна (метонимична) аналогия в руски език, тъй като ударът през пръстите е физическо наказание, но и нравствен укор.

Представената в семантичен център 6 фразема няма руски вариант с *палец* в състава си. Откроява се с ясна предметна мотивираност и се изгражда върху контрарните антоними *един пръст – десет чена*, които са типични за много чуждоезикови фразеологични масиви.

Психосоматичният антропологичен рефлекс ‘кърша пръсти = ломатъ руки (пальцы)’ е вербализиран в семантичен център 8 и е поредната метонимична формация с международен облик.

В семантичен център 9 има смислово и стилистично, но не синтагматично сходство между ФЕ в двата езика. Фигурата на дланта с разтворени пръсти, през която изтичат/ изпадат вещества и предмети, се асоциира с човешката разточителност – редки пръсти = уплыть между пальцами.

Идентично послание, но с количествена детайлизация в двата езика, се наблюдава при ФЕ от семантичен център 10 – най-малкия по големина (*колкото малкия пръст*) и само един, без значение кой пръст (*одного перста не стои*). В руски фраземата съставя синонимна двойка с *мизинца/ ногтя не стои*, но в бълг. език, въпреки сходствата на пръст и нокът в някои ФЕ, тук равнозначие не се реализира.

Микротема 11 кореспондира с предходната, като тук соматизмът се идентифицира с нищетата. В български се репродуцира фразеологично сравнение с отворена компаративна част *гол като.... пищов/ пръст/ пръчка/ пушка/ тояга/ тъпан/ фишек/ хурка* (Ничева, Спасова-Михайлова, Чолакова 1975: 217), всички те сформират синонимно гнездо. Би могло да се заключи, че народното съзнание възприема издължените тънки линейни форми – правата кост при пръста, правата пръчка/ прът/ пушка и др. – като еманация на безимотност, мизерия, нищета. Руското съответствие (*нет ни перста*) има аналогична употреба, но различен лексикален състав.

Микроцентър 13 включва неофраземата *златен пръст*. Преди появата ѝ, в нашия език със същото значение се дистрибутира само *пръст*, без метафоричната добавка *златен*, която обаче е съчетаема със соматичния регистър – златна ръка/ сърце/ уста/ ръце (Ничева, Спасова-Михайлова, Чолакова 1975: 610). Ето защо можем да допуснем, че новата ФЕ е субститут на познати фраземи.

В микроцентър 15 се реализира предметната асоциация с *пръста* като един от най-активно използваните органи (подобно на очите), които се познават в детайли (като пръстите на ръката си = как свои петъ палъцев ‘в най-големи подробности’).

Популярният навик с интернационална дистрибуция *облизвам/ изяждам си пръстите* (микроцентър 16) е пример за синтаксема с денотативна мотивация, която се е фразеологизирала.

Чрез метонимизация (семантичен център 17) соматизмът отразява минимално количество или степен и в двата езика чрез семантично, лексикално и синтактично еквивалентни устойчиви формации – Не докосвам/ не пипвам с пръст = Перстом не задеть; Пальцем не тронуть.

Таблица 2: корелати пръст2 – земя

Семантичен център	Български език – пръст 2	Руски език – земя
1. Разкайвам се	Посипвам главата си с пръст/пепел	Припасть к земле
2а. Скорошна смърт 2б. Погребвам някого	2а. Мириша на пръст 2б. Заравям в пръстта; Предавам на земята	2а. Пахнуть землёй 2б. Предавать земле
3. Голямо множество хора	Пръст и плява	Море людей, куча народу
4. Повален съм	Яде ми гърбът пръст (диал.)	Придавлен к земле
5. Готовност да се жертвам, да умра за някого	Ям пръст	Грызть землю
6. Изцяло унищожавам	Изравнявам/сравнявам с пръстта	_____
7. Заблуждавам някого	Хвърлям пръст в очите	_____

Фразеологичните единици с пръст2 в състава си са само осем и най-често асоциират почвата с архаичната ѝ библейска символика: ‘Пръсть/ прахъ еси и в землю отидеши’, т.е. пръстта е символ на смъртта, финален елемент, атрибут на човешката кончина (тъй като кремацията не се е практикувала тогава и не е православен метод) – микротема 2. Лексикална трансформация получава и друг библейски израз – *Посипвам главата си с пепел*, в микротема 1.

В световното и в славянското езиково съзнание пръстта/ земята се възприема като разделителна линия между живота и смъртта, затова близостта до нея (семантичен център 4) символизира крушение, неуспех, а уравниването – пълно заличаване (семантичен център 6).

В словниците на българския език са отбелязани и несъщинските фразеологични изрази: сравнението ‘като пръст жълт, потъмнял’ и пожеланието при споменаване на покойник – ‘Лека му пръст’.

Лаконичното изследване на символите от омонимната двойка *пръст* в български език и техните руски съответствия доведе до следните изводи: а) етимологично, семантично и структурно сходните ФЕ в двата езика са при корелатите *пръст – перст* и са общо 12 % от всички ФЕ в табл.1 от публикацията, но при *пръст – палец* смислово и структурно симетричните са 55 %, а несиметричните са 45%; б) при втората двойка *пръст – земя* лексикалните експликации са разнородни, но смисловите и синтактичните – с аналогия над 60%, отлики се констатира при 40%; в) въпреки че концептът *земя* в руски език има по-широк план на съдържание и съответства както на пръст2, така и на земя в бълг. езика, и в двата езика ФЕ с него са много в количествен план; г) идентичната коренова морфема *зем(л)-*, която в бълг. език не е запазила епентезата на сонора л-, се открива при някои библеизми – Обетована земя, земен рай; д) повечето ФЕ при

пръст¹ имат изреченска структура, а при пръст² синтактичната форма е словосъчетание; е) при някои ФЕ мотивацията и етимологичната връзка със съставлящите ги компоненти е прозрачна (ходя на пръсти/ ходитъ на перстиках ‘движа се безшумно’), при други – не (‘оставям си пръстите’); ж) разликите в словоредата са предпоставени от синтактичните специфики на двата езика (Пръст Божий/ Божий перст), като по-динамичен, инверсивен и пластичен е българският аналитичен словоред; з) всички български, без една ФЕ, с пръст², имат руски еквиваленти с лексемата земля; и) повечето ФЕ и по презумция, и в представените билингвални таблици са узуални (‘изсмуквам си от пръстите’), диалектни (‘троша си пръстите’), с иронични отсенки (два перстика запасу ‘минимално количество’), не са регистрирани книжни фраземи, само оказинално-художествени (целоватъ палец ‘сервилнича’ от А.Н. Вертинский). Редица международни жестикулационни емблеми (вдигнат, изпънат, насочен надолу пръст/ палец или стиснати в юмрук пръсти) са вербализирани и в български, и в руски ФЕ; й) в руски език е установена паронимия в плуралис – ходитъ на *перстиках* и ходитъ на *перстках* ‘придавам си важност’; регистрира се и синонимия: Попасть пальцем в небо ‘отговарям наслуки, неадекватно’ и ‘не попадам в целта’; к) в бълг. език през последното десетилетие се ретерминологизира филмовата фраза *златен пръст* (Goldfinger) с употреба ‘ключова фигура, решаващ глас’; л) някои общославянски ФЕ се възприемат като архаизми в руските фразеологични справочници (Вложить персты в язвы), но в български се използват активно; м) свидетелство за праславянски произход от рѣльсь са множество ФЕ в руски и 2 фразеологизма с диалектна етимология в български. В руските фразеологични справочници ФЕ с персть почти не съществуват, предпочита се палец, но в народните говори лексемата е съхранена; н) в руската фразеологична практика, за разлика от българската, се използват ФЕ: Пальцы веером ‘преуспяващ бизнесмен, подчертано показан и демонстриращ своя статус; човек, свързан с криминални структури’; Только пальцем поведет ‘справям се много лесно, почти без усилие’; Высасывать из пальца ‘представям някакъв факт за истина, за да оправдаващ целта си’; Сверни пальцы, а то ботинки порвутся ‘човек трябва да е по-скромнен’; Стоит пальцем шевельнуть ‘правя малко усилие, за да осъществя нещо’; Объяснять на пальцах ‘обяснявам ясно и разбираемо’; о) изключително голяма семантико-стилистична близост се установява при двойката земя – земля (появил се сякаш изпод земята = словно из-под земли вырос; през девет земи в десетата = за тридесет земи; рия земята = землю роет), но тя не е обект на настоящото научно проучване.

БИБЛИОГРАФИЯ

1. Анкова-Ничева, К. 1993: Анкова-Ничева, К. Нов фразеологичен речник на българския език. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 462 с.
2. Банова, М., Димова, С. 2014: Банова, М., Димова, С. Фразеологичен речник на българския език, София: Бан Мар, 312 с.
3. БЕР5, 2012: Български етимологичен речник, том 5. София: АИ „Проф. М. Дринов“, 862 с.
4. Даль, В. 1882: Даль, В. Толковый словарь живого великорусского языка [<http://slovari.ru/search.aspx?p=3068>, 26.08.2021].
5. Калдиева-Захариева, С. 2013: Калдиева-Захариева, С. Българска фразеология. София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 352 с.
6. Кошелев, А. К., Леонидова, М. 1974: Кошелев, А. К., Леонидова, М. Българско-руски фразеологичен речник. София: Наука и изкуство, 635 с.
7. Кузнецов, С. А. 2000: Кузнецов, С. А. Большой толковый словарь русского языка. Санкт Петербург: Норинт, 1536 с.
8. Молотков, А. И. 1968: Молотков, А. И. Фразеологический словарь русского языка. Москва: Советская Энциклопедия, 543 с.

9. Нанова, А. 2005: Фразеологичен синонимен речник. София: Хейзъл, 1389 с.
10. Ничева, К., Спасова-Михайлова, С., Чолакова Кр. 1974–1975: Ничева, К., Спасова-Михайлова, С., Чолакова Кр. Фразеологичен речник на българския език, т.1, т.2, София: БАН, 1540 с.
11. РБЕ14. 2012: Речник на българския език, том 14. София: БАН, АИ „Проф. д-р Марин Дринов“, 1224 с.
12. СтБР2. 2009: Старобългарски речник, том 2. София: АИ „Марин Дринов“, с. 1328.
13. СРЯ. 1989: Словарь русского языка XI – XVII вв., том 15. ИРЯ, Москва: Наука
14. Сятковский, Я., Ванякова, Я. 2009: Общеславянский лингвистический атлас, т. 9. Человек. Kraków. [<http://www.slavatlas.org/publications.html>, 30.08.2021].
15. ФСРЯ 1991: Фразеологический словарь русского литературного языка XVIII – XX в., том 1, 2. Новосибирск: Наука.